

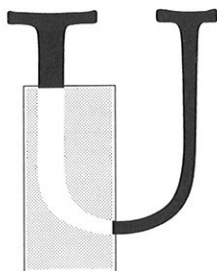

GABRIEL GARCIA FRASQUET

EL TEATRE PROCEDENT
DEL PRINCIPAT
REPRESENTAT A
VALÈNCIA (1833-1936)

---

(1) El diari *Las Provincias* corresponent al 6 d'octubre de 1878 diu: "El teatro catalán que en 15 años se ha elevado de su rudimentario origen a la perfección en que hoy se encuentra, no era conocido del público valenciano. Los amantes de la restaurada literatura lemosina habían leído sus comedias y dramas más celebrados, o habían asistido en Barcelona a su representación, pero en Valencia no habían sufrido esas obras la prueba de la escena. Hoy se ha hecho esa prueba, saliendo triunfante de ella el teatro catalán". I, així mateix, en l'ALP corresponent a 1880, p. 193 llegim: "En el teatrillo de la calle de Ruzafa fue notable la primera temporada, porque trabajó por pri-

n síntoma de la manca de relació entre el Principat de Catalunya i el País Valencià, fins i tot en plena Renaixença, consisteix en la reduïda presència del teatre del Principat en terres valencianes, l'escàs favor del públic quan aquesta situació s'ha produït i el fet estrany que, malgrat posseir el teatre català un repertori extens, variat i de qualitat, haja estat tan poc representat per companyies valencianes i, encara, mitjançant adaptacions dialectals.

La primera vegada, si més no des dels inicis de la Renaixença, en què una companyia del Principat visitava València¹ fou en la temporada 1878-79, el mateix any de la restauració dels Jocs Florals, i constitueix una excepció a la norma general posterior per la magnífica acollida que tingué del públic valencià. Dirigida pel primer actor Gervasi Roca,² actuà al Teatro-Café del carrer Russafa del 6 de setembre al 25 de febrer. La crítica els rebé calorosament, sobretot la del diari de Teodor Llorente, i ells, a poc a poc, varen anar posant-se el públic a la butxaca. Al principi, l'obstacle del dialecte semblava un escull difícil de superar, però el públic popular que acudia al Teatro-Café s'hi anà avesant. Així, en el comentari a la primera representació en català, el crític del diari *Las Provincias* deia:

"Creemos que en las representaciones sucesivas se irá acostumbrando el público y hasta comprenderá muchas frases que pasan desapercibidas por la generalidad."³

Però als pocs dies, el mateix crític afirmava referint-se a la resposta del públic:

“Es tanto el gusto con que nuestro público los oye, que sólo hemos de lamentar que no se celebren esas funciones en un coliseo más importante”.⁴

Ara bé, hem de tenir en compte uns condicionaments especials que, sense restar cap mèrit a l'èxit obtingut, d'alguna manera el relativitzen. Durant els dos primers mesos d'actuació, el teatre del carrer Russafa fou, pràcticament, l'únic que tenia les seues portes obertes en tota València; no representaren cap funció, exclusivament, d'obres en català, sinó alternant-les amb obres castellanes i, algunes vegades, amb sainets valencians d'Escalante, Liern, Palanca i Roca, Joan Colom, Garcia Capilla, Llombart, Cebrian i Francesc Bello; era un local d'escassa capacitat, preus molt econòmics i, sobretot, de caràcter molt popular, tant en allò que es refereix al públic com a l'empresa. Com a mostra, sols hem de recordar que en el transcurs de la temporada celebraren beneficis no sols els actors sinó, fins i tot, els cambrers, aposentadors i l'apuntador. Posaren en escena una selecció variada del millor teatre que es produïa aleshores a Catalunya, que distava, en gran manera, de les produccions saineterils valencianes. Com deia la crítica valenciana:

“El teatro catalán no se ha limitado a las piezas cómicas y festivas, como el valenciano: ha subido a las alturas del drama, y en ellas ha enarbolado triunfante su pabellón.”⁵

Les obres representades foren les següents: De Josep Mª Arnau, *Les ametlles d'Arenys*, *A l'altre món*, *La pubilla del Vallés*, *La mitja taronja* i *La pubilla i els hereus*; d'Eduard Vidal i Valenciano, *L'ase d'En Mora*, *Lo virolet de Sant Guim*, *Tal hi va qui no s'ho creu*, *La barqueta de Sant Pere*, *Tants caps tants barrets*, *La virtut i la consciència* i *Tal faràs tal trobaràs*; de Francesc de Sales Vidal, *La malvesia de Sitges*, *Una noia com un sol* i *L'ajuda de Déu*; de Francesc Camprodon, *La tornada d'En Titó* i *La teta gallinaire*; de Bartomeu Carcassona, *Gent de barri* i *Com succeeix moltes vegades*, aquesta darrera sota el pseudònim de Rosa Pich; de Narcís Capmany, *Tres i la Maria sola* i *Los tres tombs*; de Francesc Ubach, *Honra, pàtria i amor*; de Ramon Bordas, *La flor de la muntanya*; de Conrad Colomer, *La torre dels misteris*; de Pere A. Torres, *La clau de casa*, *La llàntia de plata* i *Lo full de paper*; de Gervasi Roca, *Boigs fan bitlles* i *La ferida al cor*; d'Eduard Aulés, *Cinc minuts fora del món* i *Lo diari ho porta*, i de Frederic Soler, *Les joies de la Roser*, *Les heures del mas*, *Lo ferrer de tall*, *Cura de moro*, *La dida*, *Les francesilles*, *Los egoistes*, *La creu de la masia*, *Lo rector de Vallfogona*, *L'àngel de la guarda*, *Senyora i majora*, *Les modes* i *Los segadors*.⁶

Res no hi feia pensar el fracàs que, la temporada següent, obtingué una altra companyia catalana que es presentà en el Principal, segurament pel fet de dur un

mera vez en Valencia una compañía de actores catalanes, que dio a conocer con muy buen éxito las principales obras de esta dramática”.

(2) Gervasi Roca era un dels millors actors del teatre català. Entre altres mèrits se li atribueix el fet de ser el mestre de Lleó Fontova. Francesc CURET, en la *Història del teatre català*, Barcelona, 1967, p. 287 diu, referint-se al famós actor: “Gervasi Roca era un artista que, per la seva intel·ligència i la manera d'entendre el que havia de ser un actor conscient de la seva missió, pot dir-se que estigué per damunt de l'època i del lloc en què va desplegar les seues activitats envejables”.

(3) *Las Provincias*, 8-IX-78.

(4) Vg. en “El teatro catalán en Valencia”, *Las Provincias*, 6-X-1878.

(5) *Ibidem*.

(6) La programació està extractada de l'apartat d'espectacles del diari *Las Provincias* des del dia 6 de setembre de 1878 fins el 25 de febrer de 1879. Per tal d'identificar els títols he fet servir l'apèndix del treball de Josep YXART, *Teatre català. Ensaig històric-crític* inclòs en el volum *Entorn de la literatura catalana de la Restauració*, Barcelona, Ed. 62 i “la Caixa”, 1980, pp. 119-12. També he utilitzat per a aquest fi el llibre de Francesc CURET, *Història del teatre català*, Barcelona, 1967.

repertori exclusivament en català i també pel refús de l'elegant i cofoi públic habitual que es mostrava més amatent dels drames castellans, malgrat les fraternals efusions llemosines dels seus caps de fila en els Jocs Florals.

Efectivament, el *Almanaque de Las Provincias* de 1881 en la revista de teatres corresponent a la temporada 79-80 ressenya la visita d'una companyia catalana dirigida per Lleó Fontova⁷ que, com hem dit, actuà al Principal:

“Ya muy entrada la estación de verano, dio un corto número de representaciones una compañía de actores catalanes (...) Lástima que dicha compañía diese a conocer sus notables trabajos en una época en que el excesivo calor aleja al público de nuestros teatros, pues presentándolos en otra más oportuna, se hubieran visto recompensados como merecían, por el acierto y esmero con que eran desempeñadas las obras de su repertorio.”⁸

Aquesta excusa del calor per justificar el poc ressò de la companyia catalana no és gens convincent si prenem en consideració la ressenya de l'espectacle que la precedí, també en estació estiuenca però amb resultats molts diferents:

“Llegada la época en que el calor comienza a dejarse notar, alejado el público de los espectáculos teatrales, el solo anuncio de la venida á esta capital de la compañía dramática del Español, bastó para que en pocas horas quedasen abonadas todas las localidades de nuestro principal coliseo. Veinte fueron las representaciones anunciadas por la compañía que dirigían los primeros actores del Teatro Español, Don Rafael Calvo y Don Antonio Vico (...) Obtenido tan lisonjero éxito, decidió la empresa abrir un nuevo abono de diez funciones más que se vieron tan concurridas como las anteriores.”⁹

Les xafogors climàtiques no eren, doncs, la variable decisòria. Més aviat podem atribuir el fracàs d'assistència que sofrí la magnífica companyia de Lleó Fontova, per altra banda unànimement elogiada per la crítica, a la desconexió i desinterès del públic de classe mitja alta que acudia al Principal.

El diari *Las Provincias* se'n lamentava:

“Lástima que el público no les favorezca con más nutrida concurrencia, desaprovechando la mejor ocasión para saborear la literatura dramática de nuestros hermanos.”¹⁰

A propòsit de la germanor, no hem d'oblidar que el director d'aquest periòdic era Teodor Llorente que en aquells anys de la restauració dels Jocs Florals establí vincles d'amistat amb poetes del Principat. Precisament, en aquelles dates es trobava a València Víctor Balaguer que pronuncià, en una sessió conjunta de l'Ateneu i Lo Rat Penat, un discurs sobre el renaixement llemosí que fou agraït pel mateix Llorente. La companyia de Fontova també li reté homenatge amb la representació de la seua

(7) Lleó Fontova fou, sense dubte, el millor actor català de l'època. Vg. el llibre citat de F. CURET, p. 293. Remarque aquest aspecte per fer més incomprensible la indiferència del públic valencià.

(8) *Almanaque de Las Provincias* 1881, p. 123.

(9) ALP 1881, p. 122.

(10) *Las Provincias*, 15-VII-1880.

tragèdia *Les esposalles de la morta* a la qual assistí l'autor. Però, principalment, representaren obres de Frederic Soler com *Lo ferrer de tall*, *Lo contramaestre*, *La dida*, *El forn del rei*, *Cura de moro*, *A la vora de la mar*, *Les joies de la Roser* i *La creu de la masia*, aquesta darrera en col·laboració amb Manuel Lasarte. També donaren a conèixer obres representatives de la resta de dramaturgs catalans de l'època com *¡Dones!* i *La mitja taronja* de Josep Mª Arnau, *Lo meu modo de pensar* de Conrad Colomer, *Cofis i mofis* de Josep Feliu Codina, *Lo que es veu i el que no es veu* de Ramon Reina, *Lo virolet de Sant Guim* d'Eduard Vidal i Valenciano, *La pagesa d'Eivissa* de Ramon Bordas, *Tres i la Maria sola* de Narcís Capmany, *Cel rogent*, d'Eduard Aulés i *L'ocasió fa al lladre* de Conrad Roure.¹¹

Els mateixos dies actuava a l'Skating Garden, situat al Jardí del Santíssim, l'orfeó català La Perla. Era, doncs, una massiva presència de la cultura catalana a la ciutat de València que, malgrat tot, no ens ha d'enlluernar si recordem que la companyia de Fontova estigué a punt de suspendre les representacions per manca de públic.

La temporada 81-82 actuà en el teatre del carrer Russafa una companyia lírica catalana que representà les sarsueles *Les cues*, *Dorm* i *Primer jo!* de Narcís Capmany, aquesta darrera en col·laboració amb Conrad Colomer, *La gran sastressa de Midalvent* de Vidal i Valenciano, *La festa del barri* de Frederic Soler en col·laboració amb Feliu Codina, *Robinson petit* de Josep Coll, *Cinc minuts fora del món* d'Eduard Aulés i *Les campanetes* de Conrad Colomer en col·laboració amb Eduard Vidal i Valenciano.¹²

Dirigida pel primer actor Sr. Mollà, actuà durant el mes de maig conjuntament amb una companyia de declamació castellana. Generalment, omplia la segona part d'un espectacle que volia ser variat i atraient. Encara que es tractava d'una companyia modesta, sabé guanyar-se l'aplaudiment del públic valencià com en diverses ocasions ho manifestà la premsa.¹³

És curiós, però, que el cronista de *El Diario Mercantil*, que havia d'estar necessàriament acostumat al caràcter festiu dels sainets valencians, criticqués alguna representació de la companyia catalana per tenir aquest to. Així, referint-se a la posada en escena de *La gran sastressa de Midalvent*, paròdia de l'obra de Jacques Offembach *La grande-duchesse de Gérolstein*, escriu:

“En el repertorio catalán deben figurar obritas de mejor gusto que siempre han de ser preferidas a las del género bufo y que esperamos darán a conocer al público la compañía catalana.”¹⁴

Malgrat aquesta recomanació, la línia de les representacions no varià gaire i cal dir que, en general, fou ben acceptada per l'espectador del Teatro-Café, com ho demostra l'èxit posterior obtingut per *Robinson petit*, obra de les mateixes característiques de la citada, que es representà durant alguns dies entre els “sorollosos” aplaudiments dels assistents.¹⁵

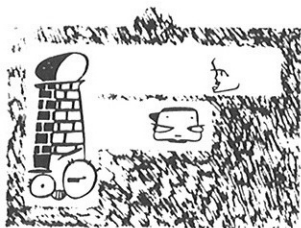
(11) ALP 1881, p. 123.

(12) ALP 1883, pp. 87-88.

(13) Sobre aquest aspecte, *El Mercantil Valenciano*, 2-V-1882, deia: “Las modestas compañías que actúan en el teatro Ruzafa alcanzan favorable acogida, especialmente la de zarzuela catalana. No puede exigírseles más de lo que hacen...”. Les referències sobre l'acollida del públic es poden multiplicar. En *Las Provincias*, 6-V-82, llegim: “El aplaudido cuadro artístico de zarzuela catalana que con tanta aceptación ha recibido el público valenciano”. O en *El Mercantil Valenciano*, 19-V-1882: “Los artistas catalanes que con tanto agrado *escucha* el público...” Subratlle la paraula perquè igualment podia referir-se al fet que l'espectacle era cantat o bé podria tenir a veure amb una favorable acollida del “dialecte”.

(14) *El Mercantil Valenciano*, 11-V-1882.

(15) L. P., 23-V-1882.

De qualsevol manera, el balanç d'aquesta gira valenciana no fou molt positiu perquè, una altra vegada, l'assistència de públic fou escassa. Com en altres ocasions, la crítica atribuï a aquest fracàs relatiu a l'època en què es realizaren les actuacions però, com hem vist anteriorment, aquesta no era una excusa gens convincent:

“Sentimos que lo avanzado de la estación, juntamente con espectáculos en otros teatros que han llamado poderosamente la atención del público, hayan privado a dicha empresa de beneficios (...) y lo sentimos también por las compañías de declamación castellana y zarzuela catalana, que han puesto de su parte cuanto les ha sido posible para agradar al público, de quien han recibido inequívocas muestras de su admiración y aprecio.”¹⁶

Mentre aquesta companyia actuava a València, l'escriptor i eclesiàstic català Jaume Collell assistí a sessions de Lo Rat Penat en commemoració de la Patrona de València, la Mare de Déu dels Desemparats. En el transcurs del mateix mes aquesta societat literària valenciana organitzà una excursió als monestirs de Poblet i Santes Creus on foren rebuts per Jacint Verdaguer i Marià Aguiló. Eren doncs, uns moments de gran relació literària entre València i Catalunya. Però, com hem vist, aquests vincles d'amistat, tot i comptar amb el ressò que se'n feia la premsa, no predisposaven el públic valencià a conèixer l'obra dels autors del Principat.

Pel mes de juny de 1886 torna a València la companyia del teatre Romea de Barcelona dirigida pel gran actor Lleó Fontova. Aquesta vegada actuaren en el teatret del carrer Russafa i, encara que lleugerament, es pot dir que tingueren més èxit que no en l'anterior visita, la qual cosa podria indicar una major estima cap al teatre procedent del Principat entre els espectadors de les classes més populars, assidus del Teatre-Café, que entre el públic burgès del Principal. Aquesta apreciació pren més cos si recordem la visita de la companyia de Gervasi Roca, la temporada 1878-1879, que ja hem tingut ocasió de ressenyar. Segons la crítica, la companyia de Fontova fou molt aplaudida però per un públic escàs.¹⁷ S'ha de tenir en compte que, una vegada més, segurament amb el propòsit d'allargassar la temporada, es presentaren a València en època pre-estiuenca i, a més, coincidiren amb la presència del famós actor Antonio Vico al Principal en els primers dies del mes. Possiblement, el dia en què el teatre del carrer Russafa es veié més concorregut fou en la funció que dedicaren a la societat Lo Rat Penat.

El Mercantil Valenciano se'n feia eco amb les següents paraules:

“Según nuestras noticias, estan tomadas ya casi todas las localidades de dicho teatro por los muchos amantes de la literatura lemosina que existen en nuestra ciudad y por los entusiastas admiradores de la compañía catalana que tan magistralmente interpreta todas las obras que representa”.¹⁸

(16) E.M.V., 25-V-1882.

(17) ALP 1887, p. 164.

(18) E.M.V., 11-VI-1886.

Entre l'escàs, però fidel, públic devien estar, efectivament, alguns poetes ratpenatistes perquè per a la representació del dia 18 elaboraren, conjuntament amb els actors de la companyia, un petit periòdic que fou regalat a totes les dones que hi assistiren.¹⁹

El diari de don Teodor Llorente efectuà crítiques molt elogioses sobre la companyia de Fontova que, dissortadament, no es traduïren en una major assistència de públic:

“No hay en la actualidad compañía dramática castellana que reúna un conjunto de tan buenos actores como ésta. Caracterizan los tipos de una manera tan expresiva como no estamos acostumbrados a ver en nuestros teatros”.²⁰

Un episodi interessant d'aquesta gira fou l'homenatge que la companyia catalana féu al teatre castellà en la persona d'Echegaray. Un dels actors disposà al peu del bust del famós escriptor una corona de llorer i pronuncià uns versos que acabaven:

I si ... el que no és meravella,
en rebasseu ab excés
i algun brot vos en sobrés,
feu-ne un llaç per lligar més
a Catalunya ab Castella.

El diari *Las Provincias*, reflectint la ideologia tantes vegades expressada pel seu director, s'apressà a aplaudir aquest fet:

“Ha producido muy buen efecto el homenaje tributado por dicha compañía al teatro castellano (...) Estos sentimientos de unión y fraternidad son los que han proclamado siempre los escritores valencianos.”²¹

En aquesta visita reestrenaren obres ja conegudes a València com *La pubilla del Vallés*, *Les pubilles i els hereus*, *La mitja taronja*, *La flor de la muntanya*, *Lo full de paper*, *Lo ferrer de tall*, *Cura de moro*, *La dida*, *L'àngel de la guarda*, *Lo contra-maestre*, *Cel rogent*, *L'ocasió fa al lladre*, *Tres i la Maria sola*, *Lo meu modo de pensar* i *Com succeeix moltes vegades*. I presentaren per primera vegada *Les tres alegries* de Josep Mª Arnau, *Cap i cua* d'Eduard Aulés, *L'últim graó* de Lleó Fontova mateix, *Otger* i *Lo punyal d'or* d'Antoni Ferrer Codina, *La ratlla torta* de Joan Molas i Casas, *Lo joc dels disbarats* de Teodor Baró i Sureda, *La justícia de l'Abat* de Josep Martí i Folguera, *La ratlla dreta*, *La campana de Sant Llop*, *Lo dir de la gent*, *La rosa blanca*, *Lo ret de la Sila* i *Lo pubill* de Frederic Soler i algunes altres que no he pogut identificar com *No va més!*, *Pluja d'estiu*, *Tot per les dones*, *L'infanticidi*, *La tornada de Mr. Arban*, *Les Carolines* i *Una senyora sola*.²²

(19) E.M.V., 18-VI-1886.

(20) L.P., 5-VI-1886.

(21) L.P., 9-VI-1886.

(22) Extrac la programació de les cartelleres dels diaris citats a partir del dia 2 de juny de 1886.

La indiferència del públic valencià provocà que aquestes visites sovintejades de les companyies catalanes durant els anys que hem estudiat s'interromperen.

Pocs anys després comença a representar-se a València teatre de Guimerà traduït al castellà: en el teatre Apolo, la temporada 1892-93 es representa *Mar i cel*, traduïda per Enric Gaspar;²³ en la temporada 1895-96, en el Russafa, *Maria Rosa*,²⁴ en la de 1896-97 *La Basília*, traduïda per Pau Parellada, i *Terra baixa*, traduïda per Echegaray;²⁵ en la temporada 1897-98 es representà en el Principal *El padre Juanico (Mossén Janot)* i, altra vegada, *Tierra baja* i, en el Russafa, *La loca*,²⁶ en la temporada 1900-1901, *La hija del mar*, en el Principal, per la companyia de María Guerrero;²⁷ en la temporada 1902-1903, en el Princesa, *Tierra baja* i *La pecadora*.²⁸ En el *Almanaque...* corresponent a 1908 va la notícia de la representació al Principal, durant la temporada de 1906-1907, de *Feodalismo*, arranament de *Terra baixa*,²⁹ escenificat per una companyia siciliana. Com hem vist, Guimerà, com a primera figura del teatre europeu, fou representat a València constantment, però no mai en versió original. En la temporada de 1912 i la següent es representa en el teatre Princesa *La reina joven*, traduïda pel germà del dramaturg Eduard Marquina,³⁰ i en la temporada de 1914 encara es representen *Jesús de Nazareth* i *La hija del mar*.³¹

També, a partir de la temporada de 1908, comencen a representar-se a València obres de Rusiñol traduïdes al castellà: aquell mateix any, al Principal, *Vida y dulzura*,³² en la temporada 1909-1910, a l'Apolo, *La madre*,³³ i en la temporada de 1912, al teatre Eslava, *El indiano*, en versió castellana de Martínez Sierra, *El patio azul* i *Alivio de luto*.³⁴

Enmig d'aquesta permanent presència de Guimerà i, en segon terme, de Rusiñol, es representa al Principal, en la temporada 1901-1902, el drama en tres actes del mallorquí Joan Torrendell *Els encarrilats*,³⁵ també en versió castellana. En la temporada de 1914, al teatre Eslava, *A la orilla del Ebro* d'Apel·les Mestres,³⁶ traduïda per Pau Parellada, i, en la temporada següent, al Princesa, la tragicomèdia en tres actes de Josep Pous i Pagès *Patria*, traduïda al castellà per José Mª López.³⁷

En la temporada de 1920, torna, per fi, el teatre català en versió original, però els resultats són ben decebedors. Així, en el *Almanaque...* corresponent a 1921 llegim que al Princesa, la companyia Maria Vila-Pius Daví³⁸

“puso en escena obras en catalán como *Hores d'amor* y *de tristesa*, *Les festes del carrer*, *Bon amor no vol cadenes*, *Viatge de boda*, a las que el público no respondió con su asistencia, por lo que dichos artistas tuvieron que prescindir de este repertorio, en el que se habían formado y que pretendían explotar aquí, volviendo de nuevo al Teatro Nacional”.³⁹

El fracàs obtingut provoca que, quan tornen a València, ho facen ja sempre amb obres en castellà.

(23) ALP 1894, p. 86.

(24) ALP 1897, p. 249.

(25) ALP 18908, pp. 233-

234.

(26) ALP 1899, p. 263.

(27) ALP 1902, p. 379

(28) ALP 1904, p. 196.

(29) ALP 1098, p. 159.

(30) ALP 1913, p. 95 i ALP 1914, p. 81 respectivament.

(31) ALP 1915, p. 154.

(32) ALP 1909, p. 304.

(33) ALP 1911, p. 193.

(34) ALP 1913, p. 95.

(35) ALP 1903, p. 263.

(36) ALP 1915, p. 154.

(37) ALP 1916, p. 211

(38) Aquesta companyia catalana és, possiblement, la més destacada del seu temps. Maria Vila i Pius Daví, units a l'escenari i a la vida privada, es convertiren durant molt anys en la capçalera habitual del Teatre Romea. Vg. Xavier FABREGAS, *Història del teatre català*, Barcelona, ed. Mil·là, 1978, p. 251.

(39) ALP 1921, p. 254.

El mes d'abril de 1920 es produeix un fet molt destacat. Visita València un Guimerà a freqüència dels 75 anys amb la companyia Nolla-Casals, que representà obres seues en versió original com *L'ànima és meua*, *La Baldirona*, *Mossèn Janot*, *Terra baixa* i *Mar i cel*. A més, s'hi posaren en escena *L'amor vigila* de P. Aragall, *La mare* de Rusiñol i el diàleg de Barbosa *Jugar a casats*.⁴⁰ Aquesta gira teatral, promocionada per l'empresari valencià Josep Gil, molt conegut a Barcelona, va resultar un èxit de crítica, però un fracàs material i de públic. Guimerà visità la capella de la Verge, el palau de la Generalitat, el Tribunal de les Aigües, presencià la representació d'un "miracle" de Sant Vicent i diverses manifestacions folklòriques que li foren oferides. Així mateix, fou homenatjat per les autoritats i pel món de la cultura; l'alcalde unionista Ricard Samper, parlant un valencià horrible acabat d'estrenar, li besà el front i prometé dedicar-li un carrer de la ciutat,⁴¹ promesa que complí poc després, però sols un públic escàs assistí a les seues obres, malgrat l'entusiàstica rebuda de la crítica:

"Entre la miseria teatral que nos ahoga, la silueta de un autor como Guimerá, y la existencia de una obra como la de anoche (*L'ànima és meua*), constituyen una liberación, una purificación gloriosa del ambiente viciado".⁴²

Però vegem la reacció del públic, per exemple, en *Las Provincias* del 10 d'abril:

"Ciertamente es desconsolador que el número de espectadores fuese escaso, y doblemente inexplicable cuando a aquellas horas llenarían otras salas donde se les ofrecieran producciones de índole inferior".

O *El Pueblo* del mateix dia:

"Nos duele el deplorable juicio que los artistas catalanes, y aún el mismo Angel Guimerá, formarán de nuestro público, singularmente de una parte de público que, por afecto y por consideración obligada, debiera hacer acto de presencia en el Teatro Principal, con mayor motivo siendo corto el número de representaciones anunciadas. Si se exceptúa la noche de la función inaugural, en que estuvo el coliseo algo animado, las tres representaciones sucesivas se han verificado en medio del más lamentable vacío: anoche no seríamos arriba de 200 espectadores".

És de suposar que els escassos assistents serien els socis del Centre Català i els joves d'Actuació Valencianista que, en el periòdic *La Correspondencia de Valencia* de 8 d'abril, s'adherien als homenatges que anaven a retre's a Guimerà amb les següents paraules:

"Vore el teatre català, selecte, escollit i ara que nosaltres se n'havíem

(40) He extret la programació de les cartelleres d'espectacles dels diaris de València del 7 al 13 d'abril de 1920.

(41) L.P., 11-IV-1920.

(42) L.P., 8-IV-1920.

adonat de la nostra trista orfandat teatral en selecció i grandesa! Era el maximalisme d'unes immediates aspiracions. Demés, nosaltres no considerem extrany el Teatre Català, sinó que ens sembla molt nostre..."

No cal dir que aquest criteri no era compartit per molta de la gent que s'abstingué d'acudir al teatre. Pel seu costat, Guimerà, tot i acabar la gira amb un crit de "Visquen Catalunya i València cada dia més germanes!",⁴³ no s'estalvià d'embolicar la troca el dia de la presentació en el Principal, quan, aplaudit pel públic com una glòria nacional, no cal dir que espanyola, pronuncià aquestes paraules tan confusionàries:

"Sento no posseir la llengua valenciana per a donar-vos les gràcies en ella pels vostres aplaudiments; però en llengua catalana us envio el meu testimoni de gratitud".⁴⁴

Després d'aquesta revifalla fallida, el teatre en català procedent del Principat s'absenta dels escenaris valencians. L'any 1923, *Terra baixa* s'estrena en cinema;⁴⁵ l'any següent es representa a la plaça de bous⁴⁶ i la temporada de 1927 al Princesa,⁴⁷ però sempre en castellà.

També, al teatre Princesa es representaren, la temporada 1928-1929, *La daga* de Frederic Soler, traduïda al castellà per Alvaro de Orriols, i *Seny i amor, amo i senyor* d'Avel·lí Artís, traduïda per Arturo Mori.⁴⁸ L'any 1934, en el Principal, la companyia Vila-Daví torna amb un repertori d'obres en castellà entre les quals destaca *El mesón de la gloria* de Josep Mª de Sagarra.⁴⁹

Com una excepció que confirma la regla, podem citar la representació en català del vodevil *La reina ha rel·liscat* d'Alfons Roure, per la companyia del mateix nom, al teatre Apolo en la temporada 1931-32.⁵⁰ Anys més tard, en la temporada 1934-35, la mateixa obra fou representada en castellà per la companyia de grans espectacles del teatre Barcelona, dirigida pel popular actor Josep Santpere, al teatre Serrano de València.⁵¹

Aquest panorama es completa amb les adaptacions al dialecte valencià —algunes vegades anomenades traduccions— d'obres teatrals escrites per autors del Principal.

Les citades adaptacions, que no sols se cenyiren al camp teatral,⁵² consistiren, a més de regularitzar el vocalisme àton en casos com el plural en -as, a situar l'acció en un referent geogràfic pròxim a l'espectador i a canviar totes les paraules inexistents en el vocabulari empobrit de la capital per dialectalismes, vulgarismes i castellanismes diversos. Hi hem d'afegir la utilització de l'ortografia castellana que s'acostava més a l'apitxat de la ciutat de València i a allò que era costum en l'edició de sainets valencians.

En l'any 1872 es publica a València *El senserro de Moncá. Parodia en dos actes y en vers valensiá, imitació de un atra catalana* escrita per Ascenci Faubel i Ascensi

(43) E.M.V., 13-IV-20. Traducció de l'original castellà.

(44) E.M.V., 8-IV-1920. Traducció de l'original castellà.

(45) ALP, 1924 p. 290.

(46) ALP, 1928 p. 349.

(47) ALP, 1928 p. 233.

(48) ALP, 1930 pp. 115-116.

(49) ALP, 1936 p. 161.

(50) ALP, 1933 p. 395.

(51) ALP, 1936 p. 168.

(52) Vg. sobre aquest aspecte el meu treball "Sobre algunes adaptacions dialectals d'obres literàries catalanes" dins *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1986). Volum VIII. Àrea 7. Història de la Llengua*, València, Institut de Filologia Valenciana, 1989, pp. 461-485.

Mora que fou estrenada el 24 de desembre de 1870 al teatre de la Llibertat. Els autors no donen més detalls, però l'obra catalana a què fan referència és, sens dubte, *L'esquella de la torratxa*, primera "gatada" de Frederic Soler.⁵³

Del 7 al 10 de març de 1874 es representà amb èxit al Teatro-Café del carrer Rus-safa una obra que fou publicada a València el mateix any amb el títol *Les choyes de Roseta, drama en tres actes y en vers escrit en catalá per Don Serafí Pitarra (Frederich Soler) y traduit y arreglat a la esena y costums valensianes per Don Leandro Torromé*.

Torromé "traduí" *Les joies de la Roser*, la dirigí i la representà en el paper del centenari Bernat. En la seua versió, l'acció es trasllada de l'Hostalric de l'original a un poble prop de València; així mateix, hi trobem una gran facilitat hiperbòlica en l'adaptador que no dubta a multiplicar per deu el nombre de soldats o ferits, el canvi de la Mare de Déu de Montserrat per la dels Desemparats i algun entusiàstic "¡Viva España!" que no figura en l'original. El "traductor" valencià no té problemes de consciència en el fet d'eliminar diàlegs, de canviar-ne i, fins i tot, d'afegir-ne com és el cas de l'acabament amb petició d'indulgència al públic. Torromé se'n disculpa en una nota explicatòria:

"Así termina el drama català, final perfectament arreglat á les prescripcions del árt y á la índole de la obra; pero circunstancias espesiales de localitat han obligat al traductor á finalizar *Les Choyes de Roseta* en els versos si-guients."^{53bis}

Tota la "traducció" era, doncs, mediatitzada per "circunstancies espesiales de localitat". La versió empobreix i traeix l'obra de Soler perquè l'espectador que havia de presenciar-la parlava una llengua cada cop més corrupta i castellanitzada. L'adaptació de Torromé es converteix, en aquest aspecte, en l'espill de la llengua de la ciutat de València de l'època i, encara que només fos per això, tindria interès per a la història de la llengua i la dialectologia.

I de la tasca de Torromé, què en direm? Possiblement, la millor definició que podríem utilitzar és la que Constantí Llobart i Josep Sanmartín li dediquen en el seu llibre *Cabotes y calaveres. Melonar de Valencia*:⁵⁴

Fama té d'home de bé
Y a tota la societat
Aixina heu te demostrat
Don Leandro Torromé:
Còmic es, y autor també

Que algunes obres presenta
Al teatro y a la imprenta
Pero no falta qui diu,
Que millor que les escriu,
Torromé les representa.

L'any 1919, en el setmanari *El Cuento del Dumenge*, apareix l'obra teatral de Santiago Rusiñol, *L'acaparador*,⁵⁵ peça satírica en un acte i en prosa, adaptada al

(53) Vg. Manuel SANCHIS GUARNER, *Els inicis del teatre valencià modern 1845-1874*. València, Institut de Filologia Valenciana, 1980, p. 65.

(53bis) *Op. cit.*, p. 77.

(54) C. LLOBART, i J. SANMARTÍN, *Cabotes i calaveres. Melonar de Valencia*, València, 1877, p. 27.

(55) *El Cuento del Dumenge*, n. 269, València, 9-III-1919.

valencià, en vers, per Josep Èpila. La versió situa l'acció en un poblet immediat a València, sens dubte perquè els pobrissons espectadors de l'única representació que assolí poguessen desambiguar més fàcilment el marc ambiental, però el que resulta més greu és que en el seu intent de versificar la prosa de Rusiñol, Èpila produeix un resum malgirbat i empobridor que essencialitza al màxim la situació llevant tota la gràcia al text original que està amerat d'una fina ironia lligada a situacions de l'humor de l'absurd que el vers assonantat de l'adaptador valencià converteix en una estricta desgràcia.

Així mateix es realitzaren diverses adaptacions que no foren després editades.⁵⁶ L'any 1925, en el número 5 de la revista *Germania*, publicació de les joventuts de Lo Rat Penat, llegim:

“Hem rebut la visita del gran pintor i poeta En Santiago Rusiñol qu'estarà en Valencia unes dies per a pendre de nostres fermosos jardins el color i la llum que poseixen i que tan magistralment traslada al llenç el ilustre català. Mos digué que en pròpera fecha es representarà en el Moderno un sainet seu titulat *La lepra*, traduïda al valencià per nostre vullgut amic En Eduard López-Chavarri”.

La mateixa temporada López-Chavarri reincideix amb la “traducció” d'una altra obra de Rusiñol, *Gente bien*,⁵⁷ representada al Moderno amb gran èxit, i, encara, el dia 2 de març de 1928 s'estrenà al mateix teatre *La victòria de la carn* adaptació al valencià del mateix autor de l'obra de Rusiñol, *El triomf de la carn*.⁵⁸

Al teatre Apolo de la ciutat de València es presentà la nit del 21 de juny de 1928 una versió valenciana realitzada per Josep Mª de la Torre de la sarsuela en dos actes *Cançó d'amor i de guerra*, original dels catalans Lluís Capdevila i Víctor Mora amb música del valencià Rafael Martínez Valls. A l'estrena hi assistiren els autors.

La versió rebé diversos comentaris. El *Diario de Valencia* la criticà negativament per trobar-la inútil i *La Voz Valenciana* digué:

“Nos ha parecido estéril este trabajo, porque aquí hubiera ido muy bien en catalán, ya que este idioma nos es conocido y grato.”⁵⁹

La revista *Taula de Lletres Valencianes* li dedicà un comentari ple d'ironia mordaç:

“La diem-ne traducció de *Cançó d'amor i de guerra* la signava el periodista valencià Josep Mª de la Torre, el qual comença per traduir el títol en aquesta forma: *Cansó d'amor y de guérra*. Suposem que quedaria molt descansat després de fer aquesta versió dificilíssima... Això d'usar la 'y' és, sobre tot, una cosa de molt de caràcter. També és curiós remarcar que on l'original diu 'Cerdanya' el senyor de la Torre traduïx 'Serdeña' (suposem que ho escriuria

(56) Algunes versions valencianes ni tan sols arribaren a representar-se. És el cas de la “traducció” de l'obra de Carles SOLDEVILA, *Civilitzats tanmateix*, realitzada per Frederic Miñana, que l'empresari del teatre Moderno no estimà convenient programar. Vg. F. MIÑANA, “Necrologia del Teatro Moderno”, *Semana Gráfica*, 5-X-1929.

(57) ALP 1926, pp. 170-171.

(58) *La Correspondencia de Valencia*, 2-III-1928.

(59) *La Voz Valenciana*, 21-VI-1928.

així...) amb la qual cosa demostra uns coneixements geogràfics inferiors als de Reclus. I du les seues ànsies traductors fins al punt de parlar del 'Chicotet Trianon'." ⁶⁰

Els joves valencianistes alçaven la seua veu en contra d'una situació que consideraven absurda però que, fins aleshores, havia estat acceptada amb normalitat.

CONCLUSIONS

Els resultats d'aquest treball s'han d'enquadrar dins un marc d'escassos contactes literaris i de trencament quasi absolut de les relacions interdialectals entre el País Valencià i el Principat durant l'època que hem estudiat. ⁶¹ Aquesta situació es veia agreujada per la diglòssia tan arrelada entre els valencians del cap i casal que feia que els possibles espectadors preferissen obres en castellà perquè, com tenien ben assumit, era la llengua de cultura, mentre que el "valencià" quedava relegat als sainets per a riure farcits de vulgarismes i castellanismes. Amb aquestes premisses era relativament normal que el teatre d'autors del Principat, generalment d'una qualitat molt remarcable, fos acceptat en traduccions castellanes, però no en versió original ja que es convertia immediatament en efecte de demostració del que els valencians haguessen pogut fer amb una llengua que menyspreaven, però que continuava sent la pròpia. Seria inexplicable, sense tenir en compte la mala consciència valenciana, que les grans companyies catalanes que amb un repertori modern i de qualitat visitaren el País Valencià en les diverses ocasions que hem tingut ocasió d'analitzar, no obtinguessen un ressò molt més important. Aquesta relació estranya i escassa en un aspecte de la cultura tan important com el teatre mostra, una vegada més, el fracàs social de la Renaixença valenciana en una època que, si bé està relativament allunyada en el temps, és indubtable que condiciona poderosament el present. ⁶²

Gabriel Garcia Frasquet
Universitat de València

(60) *Taula de Lletres Valencianes* núm. 10, juliol 1928, p. 14.

(61) Vg. Enric Navarro Borrás, "El llibre català", *Taula de Lletres Valencianes*, núm. 10. L'autor, després de reconèixer que "la majoria de valencians tenen prevenció contra Catalunya" es plany de la desconexió absoluta amb la producció literària del Principat.

(62) Per a les notícies del teatre del Principat representat a València, he fet servir, principalment, el *Almanaque de Las Provincias* que he completat amb les crítiques teatrals i cartelleres d'espectacles dels diaris de l'època. El *Almanaque...*, en ocasions, no és suficientment complet en les seues notícies de tal forma que és possible que una investigació dia a dia de la premsa valenciana de l'època pugui aportar algun detall que pense que, en tot cas, no alterarà de forma considerable les apreciacions d'aquest article.